

ВІЛЬНИЙ РИНОК ТА РИНОК, ЩО РЕГУЛЮЄТЬСЯ

У статті розглянуто теоретичні моделі ринкової економіки. Автор розкриває властивості моделей різних типів. Ринки та аспекти їх регулювання представлено з точки зору обчислювального та інституційного підходів. Головне завдання статті – розглянути ринкові моделі відносно характеристик їх середовища.

In the article the theoretical models of market are considered. Author shows features of different kinds of models. Markets and aspects of their regulation from the computational and institutional points of view are presented. The main task of the article is investigation of market models in relation with their environment's characteristics.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Оскільки більшість сучасних економік визначаються як ринкові, проблема змісту такого визначення має, поза сумнівом, велике значення. Економічна теорія вивчає багато аспектів ринковості, продукуючи дослідницькі підходи та рекомендації для економічної політики. В умовах швидкої еволюції сучасних суспільств досягнення успіхів у цьому напрямку потребує теоретичного розвитку та ретельного розгляду змін у економічному функціонуванні.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Економічна теорія останніх років, предметно досліджуючи моделі ринкової економіки, головним чином ґрунтується на теорії загальної рівноваги. Це здійснюється досить критично, навіть у мейнстрімі. Перш за все, при цьому говорять про «нереалістичність» висхідних умов моделі. Тут потрібно звернути увагу на інституціоналізм, представники якого, зокрема, виявили необґрунтованість «безкоштовності» ринку. Але останнім часом економіко-математичне моделювання розглядається також з точки зору його формальних аспектів як таких. Зокрема, стверджується, що чим вище рівень наших знань про обчислювання, «тим більш необґрунтованим стає проєкт Вальраса в цілому» [1, с.469]. (У сучасній економічній теорії майже завжди теорію загальної рівноваги розглядають як «вальрасову програму», в якій створено і загальновідому модель Ероу-Дебре). Розвиток обчислювальної економічної теорії взагалі вносить багато нового у ринкові моделі, перш за все, ставлячи під сумнів обґрунтованість самого поняття загальної ринкової рівноваги неокласичного сенсу. Тим не менше, неможливо не погодитися з нобелівським лауреатом М. Алле, коли він визначає теорію загальної рівноваги як «модель ринкової економіки» [2, с.276]. Таким чином, авторські дослідження ґрунтуються на наукових працях Л. Вальраса, К. Ероу, Ж. Дебре, М. Алле, так і на аналіз Ф. Міровскі, К. Гьоделя, К. Велупіллі та ін. До уваги беруться також роботи Р. Коуза, О. Уільямсона, Г. Демсеца, та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Концепції «ринкової економіки», особливо концепція «вільного ринку», базуються на дуже абстрактних положеннях. Тому завжди виникає складне запитання відповідності цих абстракцій середовищу, що історично змінюється. Неможливо стверджувати, що сучасні моделі ринку достатньо адекватні культурно-історичним та техніко-технологічним характеристикам існуючих суспільств. Зокрема, для цього потрібні зусилля для розуміння цих суспільств, замість прийняття постулату щодо «природності» деяких схем. З іншого боку, така аксіоматика пов'язана з проблемою обчислювання моделей рівноваги; а цю проблему намагається ігнорувати більшість економістів-теоретиків.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розгляді теоретичних та практичних аспектів концепцій ринку у зв'язку з сучасними характеристиками суспільного розвитку глобалізованої економіки в цілому та конкретних, перш за все, транзитивних, економік.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія загальної рівноваги віддзеркалює важливі аспекти економічного розвитку. Координація відносно відокремлених господарчих одиниць – загальна проблема будь-якої соціально-економічної структури. Тому має сенс порівняти теорію загальної рівноваги з макроекономічними розробками, що їй історично передували. Малоімовірно, що багато економістів не погоджуються з думкою, що ідея «Економічної таблиці» Ф. Кене є найвизначнішою серед ідей «дитинства політекономії». Так її характеризував К. Маркс, який сам з урахуванням названої таблиці розробив власні схеми відтворення суспільного продукту. Більш вузько «Економічну таблицю» характеризував Й. Шумпетер: «Tableau Кантильона-Кене стала першим в історії методом відкритого викладення концепції економічної рівноваги. Здається, що перебільшити значення цього досягнення неможливо» [3, с.313].

Потрібно звернути увагу на те, як конкретизовано у названих концепціях виробниче середовище. Для Ф. Кене це, перш за все, фізіократичне підкреслювання значення сільського господарства. Зазначимо також два полюси: воля «laissez faire» та «китайський деспотизм» – замкнутість системи, де ця воля здійснюється. Серед цих фізіократичних фігур мови більш відома перша (є підстави читати її як переклад китайського «у-вей» [4],) але звертають увагу і на другу – у літературі існує погляд на замкнутість таблиці фізіократів як приклад тоталітарного мислення.

Значення схем відтворення К. Маркса є величезним. Перш за все, вони не є чистими абстракціями «природних» явищ, а мають виразний зв'язок з історичними та технологічними визначеннями суспільства, що досліджується. Позаісторичність та практичне ігнорування виробничих технологій, властиве маржиналістській природі теорії загальної рівноваги, тут місця не мають.

Треба також додати, що К. Маркс розумів економіку, як відкриту систему. Його «теорія реалізації» не є формальною аксіоматичною системою.

Сучасна неокласика майже цілковито успадкувала орієнтацію «маржиналістської революції» на досягнення природничих наук середини 19 сторіччя. Але навіть досвід цих наук привертає увагу до середовища, у якому функціонують фізичні чи хімічні системи, що розглядаються. Захоплення Л. Вальраса, К. Менгера та У. Джевонса досвідом вивчення цих систем значною мірою пояснюється їх спрощеністю у порівнянні з суспільними явищами, але маржиналісти додатково примітивізували картину, ігноруючи середовище економічних процесів.

Останнім часом деякі автори обґрунтовують думку, що маржиналісти (сподівання, що тільки перші з них) погано розуміли концепції природничих наук. Мабуть, ігнорування середовища – чи не головний недолік цього розуміння. Проблеми «середовища» не існує там, де постулюють неісторичну схему «природності» деяких відносин та форм поведінки. Нагадаємо, що «Вашингтонський консенсус» – неокласична програма перших років ринкової трансформації постсоціалістичних економік, – характеризується аналогічною спрощеністю.

Характеризуючи «середовище» сучасних економічних процесів, важливо підкреслити співіснування трьох порівняльно самостійних сфер: природу, техносферу, антропосферу. Найбільш динамічною є техносфера. Створення системи машинного виробництва і величезний зріст технологічних можливостей якісно змінив взаємодію цих сфер. «Техногенна цивілізація» – досить розповсюджене визначення сучасних суспільств, яке має на увазі швидкість та багатоаспектність технологічних змін.

Звернемо увагу на те, що з техніко-технологічної точки зору перестало бути проблемою задоволення головних матеріальних потреб усього населення. Є підстави розуміти цей факт як визначальну характеристику нового способу співіснування зазначених сфер. Таке суспільство можна характеризувати, як суспільство вирішеної технічної проблеми.

Зазначимо, що мова не йде про зупинку у розвитку потреб людини та їх повного задоволення. Потрібно також пам'ятати, що така реальність відрізняється від

суспільства, у якому вирішено «економічну проблему». Таке визначення застосував Дж. Кейнс, звертаючи увагу на швидкий технологічний прогрес. Але в суто економічному сенсі зараз неможливо говорити про задоволення головних потреб всього населення. В історичному плані, на тлі суспільств з домашніми технологіями, ця ситуація виглядає парадоксально.

Запобігаючи спрощення у розумінні такої ситуації, автор вважає за необхідне порівняти дві крайнощі. У суспільних науках, зокрема, у економічній антропології, розроблено концепцію «антропологічного мінімуму» благ першої необхідності, які забезпечують життя у «біологічному» сенсі. Цьому абстрагуванню протистоять більш розвинуті, але також надто радикалізовані погляди. Наприклад, Ж. Бодріяр пише: «В дійсності «життєвий антропологічний мінімум» не існує: в усіх суспільствах він визначається за остаточним принципом у співвідношенні з фундаментальною необхідністю деякого надлишку – частки Бога, частки жертви, надлишкової трати, економічного прибутку. Власне ці відшкодування на розкіш негативно визначають рівень виживання, а не навпаки (ідеалістична фікція). Усюди при визначенні соціального багатства є передумання прибутку, виручки, жертви, передумання «некорисної» витрати по відношенню до функціональної економії та мінімуму виживання» [5, с.75].

Важливо пам'ятати, що історична економічна та антропологічна проблеми гармонізації «фізіологічних» так «соціальних» умов існування суспільства мають виразне технологічне вимірювання.

Таким чином, є підстави говорити про якісні зміни техніко-технологічних обмежень, і лише потім та у складному зв'язку з тим – про економічні зміни. Зокрема, у загальному економічному обороті зменшується частка ринків благ, що задовольняють первинні потреби населення; збільшується частка ринків умов виробництва цих благ, виникають та відокремлюються нові ринки. Економічна теорія реагує на цей процес, зокрема, розповсюдженням економічного стилю мислення на нові сфери, розглядом не тільки ринків зерна чи нафти, а й політичних ринків чи ринків прав на забруднення довкілля.

Сам факт величезного абсолютного та відносного зростання трансакційних витрат привів до виникнення нових напрямів у економічній теорії. Ринки обслуговують ринки, і таке функціонування досить важко інтегрувати у теорію загальної рівноваги, оскільки якісне різноманіття складно абстрагувати до одноякісності, що необхідно для кількісного вимірювання в схемі загальної рівноваги.

Питання кількісного вимірювання загальноекономічних параметрів є здебільшого запитанням системної єдності економіки. У товарному виробництві ця єдність конкретизується, перш за все, у грошах. В межах цієї форми вартості кожен товар обмінюється взагалі на будь-який інший, якщо він обмінюється на гроші. Теорії таких пропорцій – теорії вартості – покликані показати зв'язок між одно- та різноякісністю. Іншими словами, це значить дати якісну та кількісну характеристику економічним явищам.

Завдяки теоріям вартості, перш за все марксистській, автор вважає, що ціни не віддзеркалюють лише себе, вони не існують самі по собі, у цінах втілено щось інше. Наполягати на тому, що дещо в економіці існує саме по собі, не маючи системних ознак, не маючи ніякого відношення до якісно відмінних від себе явищ – дуже наївно. Але це питання здебільшого обходиться, сьогодні переважна більшість економістів не розглядає «вартість» як актуальну та важливу проблему. Значною мірою така ситуація – спадщина маржиналістських теорій.

«Чиста політична економія» Л. Вальраса стала висхідною концепцією теорії загальної рівноваги. На дуже абстрактному рівні автор намагався показати ефективність ринкового розподілу. Досить швидко було помічено, що модель обчислено Вальрасом з математичними помилками. У 20 сторіччі неокласики позбавили модель деяких помилок. Зараз в економічній літературі розповсюджено думку, що модель загальної рівноваги формально обґрунтована та

може бути обчислена.

Марк Блауг висловлює думку щодо теорії загальної рівноваги, яку поділяють багато економістів: «З іншого боку, це найбільш престижний різновид економічної теорії; він встановив стандарти, які усі економісти намагаються досягнути. У його нескінчені доробки було вкладено величезні ресурси, і жодна з цих доробок не дала навіть плідотворної відправної точки, від якої можна було б прийти до змістовного пояснення функціонування економічної системи» [6, с.268]. Це перебільшення, хоча абстракції названої теорії мають складне відношення до дійсності, вони не зовсім незмістовні.

Автори канонічної моделі К. Ероу та Ж. Дебре ретельно визначили її умови. Перш за все, це надзвичайне спрощення понять «продукт» та «ресурс» і пов'язане з цим моністичне розуміння ринку. М. Алле визначив таку модель як «моністична модель ринкової економіки» та протиставив їй власну «плюралістичну модель економіки ринків». У багатьох відношеннях концепція М. Алле ще більш абстрактна, проте автором звертається увага на ідею множини ринків. Коли питання ставиться таким чином, тоді потрібно вести мову про різноякісність ринків. Відповідно, неможливо вважати їх однорівневими явищами; виникають гетерархії і навіть ієрахії. В загальному сенсі це – «взаєморегулювання» нерівних ринків.

М. Алле не робить таких висновків, хоча стверджує, що його модель, на відміну від інших, не обмежується «досконалою конкуренцією», а придатна для олігополій, монополій тощо. Вона навіть придатна для економік будь-яких країн: розвинених, транзитивних, країн, що розвиваються. Взагалі плюралістичність у нього має досить вузьке визначення: якщо в моністичній моделі для кожного товару існує лише один ринок, то у плюралістичній – множина ринків. Але вже таке обмежене визначення фактично виключає можливість говорити про вільний ринок з досконалою конкуренцією. Такий ринок коштує необмежено багато.

М. Алле стверджує: «Не може бути ефективної економіки ринків, якщо остання не знаходиться у відповідних політичних та інституційних рамках» [7, с.111]. Це важливий пункт. Як і у канонічній моделі, інституційні та політичні форми – точніше, усі соціальні форми, крім «матеріальних благ», – не розуміються як продукти деякого виробництва з деякими витратами. Якщо, наприклад, зерно та навіть вантажівки з прикладів Ж. Дебре принципово відрізняються від інститутів, це значно більше відповідає умовам 10 чи 18 сторіччя з жорстким екзистенціальним тиском первинних потреб, ніж останнім 50 рокам. В сучасному середовищі техногенної цивілізації зерно чи одяг технічно – майже не проблема, але ж економічно їхні ринки значно поступаються обсягам ринків трансакційних послуг. Хоча харчові чи енергетичні ринки в деяких аспектах регулюють трансакційні ринки. Чи можна говорити про вільний політичний ринок або про досконалу конкуренцію при встановленні інституційної рівноваги?

Потрібно звернути увагу на екзотичне з точки зору неокласичних спрощень виробництво. Розвиток обчислювальної економічної теорії демонструє необхідність розуміти саме обчислювання як виробничий процес з визначеними витратами та результатом-продуктом. Питання ефективного розподілу обчислювальних потужностей – актуальна економічна проблема практики. Існує прогрес також у відповідях на запитання: які результати при здійсненні цих витрат можна одержати? зокрема, на цій проблематиці зосереджено «computable economics» – економічна теорія того, що може бути обчисленим. На відміну від «computational economics» – обчислювальної економічної теорії – вона розглядає перш за все логічні засади застосування обчислювальних систем у економічній теорії.

Росповсюдження «computable economics» розпочалося на початку 1990 років. Сам термін введено К. В. Велупіллі та віддзеркалює труднощі якісно-кількісного дослідження економічних явищ. Він, а також деякі інші дослідники, звертають увагу на те, що математична формалізація створює та нав'язує неконструктивні та необчислювальні

структури. У зв'язку з цим Велупіллаї пише: «Я хочу показати, що математична економіка надзвичайно (unreasonable) неефективна» [8]. Серед багатьох математичних моделей, які неможливо обчислити, займає місце і теорія загальної рівноваги – канонічна модель ринкової економіки.

Відверто кажучи, вже у 1931 році можна було позбутися сумнівів з цього приводу. Тоді К. Гьодель довів свою теорему, яка є руйнівною для претендування формальних систем на повноту, а теорія загальної рівноваги – така система. «Досить точно для неспеціалістів, – пише М. М. Непейвода, – теорема про неповноту може бути сформульована наступним чином. Якщо формальна система містить хоча б натуральні числа, складання та множення, то вона не вирішується» [9, с.121].

Подальший розвиток метаматематики тільки посилював критичне ставлення до моделі загальної рівноваги, але вона залишається досить популярною. Її захищають різними способами. Наприклад, К. Ероу, який обґрунтував необчислювальність моделі загальної рівноваги, зазначав як писав А. Льюїсу: «Необчислювальність рівноваги – просто ствердження про те, як економісти можуть використовувати теорію для передбачень; методологічно це серйозно, але ipso facto не стає викликом економічній теорії» [1, с.432].

Теорія загальної рівноваги є формальною аксіоматичною системою. Ж. Дебре підкреслив це у назві класичної роботи: «Теорія вартості. Аксіоматичний аналіз економічної рівноваги» [10]. Формальна система містить аксіоми, правила виводу з них стверджень та самі ствердження. Аксіоми можуть бути будь-якими, але треба виключити протиріччя між ними та ствердженнями, не порушуючи правил. «Досить складні системи» (а це, у дійсності, дуже прості системи) не відповідають цим умовам. Незважаючи на великі спрощення, модель загальної рівноваги досить складна, щоб не бути протирічною. Доки моделювання «чистої політичної економії» чи «чистого ринку» буде зорієнтовано на замкнуту формальну систему, протиріччя зостануться. Але необхідно зазначити, що економічним є і те, що не може бути обчисленим.

Цікаве поєднання якісно-кількісних характеристик та середовища економіки запропонував Ф. Міровскі. Питання обчислювання, інститутів та місця людини у економіці розглядається ним у еволюції економічної системи як обчислювальної системи. Це своєрідна ринкова модель, де супраринок також «плюралістично» замінено на чисельні ринки-маркомати. Базуючись на теорії обчислювальних автоматів що самовідтворюються, розробленій Дж. фон Нейманом, Ф. Міровскі підкреслює присутність у кожному ринку алгоритму, що дає змогу розглядати їх як обчислювальні автомати. Так, розвинуто ідею деяких економістів, зокрема В. Леонтьєва, що економіка постійно вирішує кількісні задачі. «Маркоматом»-процесором є економіка вцілому, окремі ринки та взагалі будь-який інститут, оскільки кожна з цих систем має алгоритм.

Деякі дослідники, наприклад Дж. Пенроуз, наполягають, що жодна машина не взмозі відтворити коректне мислення людини. Але маркоматам це і не треба. Ф. Міровскі веде мову про людей, які усі є недосконалыми обчислювальними системами. Напроти, маркомати взмозі працювати більш якісно. Складається «кіборгсистема», у якій вже не інститути опосередковують діяльність людей, а люди стають середовищем для функціонування маркоматів. Зазначимо, що така «ринкова модель» розроблена автором як відкрита історична система. Він виявляє також тенденцію перетворення у кіборгсистему самої економічної науки.

Методологічний індивідуалізм у цій концепції не поділяється. На першому плані тут суспільство вцілому та інститути. Але і не в такий радикальний спосіб розвиток інституційної економічної теорії вніс багато нового у розгляд запитання про формування та функціонування ринків. Зокрема, аналіз трансакційних витрат фактично визначив один із головних аспектів регулювання ринків та їх взаємодії.

Рівень трансакційних витрат визначає створення досконало конкурентних,

гетерархічних та ієрархічних структур. Інституціоналізм значною мірою посилив увагу до конкретних економічних процесів, але у деяких аспектах теж занурився у проблеми, близькі до математичного формалізму. Це стосується чіткої специфікації прав власності – витрати на таку специфікацію можуть бути величезними, але і ця система повинна розглядатися як відкрита.

Потрібно зазначити, що для транзитивних економік інституційний аналіз сприяв переходу від «Вашингтонського консенсусу» до «Поствашингтонського». Таким чином, загальне визнання одержали більш складні та наближені до реальності моделі та практики. Проблеми практики реформування цих економік висвітлили спрощеність моделей, на яких «Вашингтонський консенсус» базувався. Зараз з тих же обставин набуває популярності «Пекінський консенсус»; у ньому увага до фактів поєднується з визнанням необхідності підвищення якості економічного регулювання.

Висновки і перспективи подальших розробок. Вільного ринку не існує навіть теоретично, якщо не намагатися цілковито абстрагуватися від суспільства та середовища цієї моделі. Можна стверджувати: там, де ринок не регулюють, його регулює середовище. Сама схема ринкової економіки у моделі загальної рівноваги значною мірою зумовлена традиційним для суспільств з невирішеною технічною проблемою розумінням економічної проблематики.

Перспективи подолання цих обмежень пов'язані, з одного боку, з підвищенням уваги до реальних сучасних суспільно-економічних процесів, а з іншого – з більш ретельною розробкою логіко-теоретичних питань при економіко-математичному моделюванні.

Список використаної літератури

1. Mirowski Ph. Machine dreams / Ph. Mirowski. – Cambridge University Press. 2002. – 655 p.
2. Алле М. Условия эффективности в экономике / М. Алле. – М.: Наука для общества, 1998. – 304 с.
3. Шумпетер Й. История экономического анализа / Й. Шумпетер. – [Т. 1]. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – 496 с.
4. Gerlach Ch. Wu-Wei in Europe – A Study Of Eurasian Economic Thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lse.ac.uk/collections/economicHistory/GEHN/GEN/NPDF/WorkingPaper12CG.pdf>.
5. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр. – М.: Академический проект, 2007. – 336 с.
6. Блауг М. Методология экономической науки или как экономисты объясняют / М. Блауг. – М.: Журнал «Вопросы экономики», 2004. – 416 с.
7. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста / М. Алле. – М.: Теис, 2003. – 314с.
8. K. Vela Velupillai. The unreasonable ineffectiveness of mathematics in economics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.econo.economia.unitn.it/new/publicazioni/papers/6_04_vela.pdf.
9. Непейвода Н. Н. Вызовы логики и математики XX века и «ответ» на них цивилизации./ Н. Н. Непейвода. – Вопросы философии, 2005. – № 8. – С. 118–128.
10. Debreu G. Theory of Value. An axiomatic Analysis of Economic Equilibrium / G. Debreu. – Yale University Press, 1987 – 115 p.

Прийнято до друку 22.07.2011